

شیوه‌های اخلاقی تربیت معنوی نوجوانان از دیدگاه قرآن و سنت

فاطمه صداقت‌فرد^۱

چکیده

تربیت یکی از اساسی‌ترین نیازهای بشری است که در پرتو آن می‌توان به سعادت که همان قرب الهی است، راه یافت. از میان دوران رشد یک فرد، دوران نوجوانی به دلیل ویژگی‌های خاص خود دارای اهمیت ویژه‌ای است؛ بنابراین تربیت اسلامی نوجوان مسلمان، بسیار ضرورت دارد و بندگی خداوند متعال در این دوره، تنها از طریق تربیت صحیح دینی حاصل می‌شود. هدف پژوهش حاضر، شیوه‌های اخلاقی تربیت معنوی نوجوانان است. پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی است که به منظور گردآوری داده‌های لازم جهت دستیابی به اهداف پژوهش، متون موجود و مرتبط با موضوع پژوهش و با استفاده از منابع کتاب‌خانه‌ای مورد تحلیل قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان داد که می‌توان از روش‌هایی، مانند زمینه‌سازی مناسب، بصیرت‌بخشی، الگودهی مناسب، تکریم، تمثیل، دعا، و... در جهت تربیت دینی نوجوانان استفاده نمود.

واژگان کلیدی: تربیت، تربیت معنوی، نوجوانان.

---

^۱ طلبه سطح دو مدرسه علمیه فاطمه معصومه (س) اهواز.

مقدمه

نوجوانی یکی از حساس‌ترین و تأثیرگذارترین مراحل رشد انسان است، که در آن فرد به دنبال شناخت هویت خویش و شکل‌دهی به باورها و ارزش‌های اخلاقی خود می‌باشد. تربیت معنوی در این دوره نقش مهمی در هدایت فرد به سمت تعالی اخلاقی و رشد روحی ایفا می‌کند. آموزه‌های قرآن و سنت به‌عنوان دو منبع اساسی در اسلام، اصول و روش‌های مشخصی برای تربیت معنوی و اخلاقی ارائه داده‌اند که می‌توانند به رشد متوازن نوجوانان کمک کنند. تربیت معنوی نوجوانان برای شکل‌گیری هویت اخلاقی، تقویت ارزش‌ها و محافظت از آسیب‌های اجتماعی ضروری است. این تربیت آرامش روانی، تعادل عاطفی و رشد اجتماعی را تقویت کرده و از بحران‌های شخصیتی جلوگیری می‌کند. آنچه در این تحقیق حائز اهمیت است این است که زمینه رشد فردی و تعالی معنوی را فراهم می‌سازد و تأثیرات مثبتی بر جامعه دارد، زیرا نوجوانان تربیت‌یافته به‌عنوان افراد متعهد و اخلاق‌مدار در جامعه نقش ایفا خواهند کرد. بنابراین این تحقیق در صدد پاسخ به این سوال است که شیوه‌های اخلاقی تربیت معنوی نوجوانان از دیدگاه قرآن و سنت چیست؟

هدف این پژوهش روشن ساختن اصول بنیادین تربیت معنوی و نقش آن در رشد فردی و اجتماعی است. همچنین، هدف دیگر آن تحلیل روش‌های عملی تربیت معنوی است تا با رویکردی کاربردی، امکان اجرای آن در زندگی روزمره فراهم شود. این مقاله تلاش دارد تا با بهره‌گیری از منابع معتبر، روند اصلاح رفتار و پرورش فضایل اخلاقی را تبیین کند. علاوه بر این، به بررسی چالش‌های مرتبط با تربیت معنوی پرداخته و راهکارهایی برای مقابله با موانع احتمالی ارائه می‌دهد.

در زمینه تربیت معنوی مطالعات متعددی نوشته شده که در ادامه به تعدادی از پایان‌نامه و مقالات انجام شده در این حوزه معرفی می‌شود که عبارتند از: ۱. پایان‌نامه، مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن (با تأکید بر تفسیر المیزان) (۱۳۸۸) از زینب کبیری که نویسنده به بررسی مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم با تأکید بر نظرات علامه محمدحسین طباطبایی پرداخته است. در آن، سه شیوه اصلی تربیت اخلاقی شامل توجه به غایات دنیوی، اهداف اخروی و محبت خداوند بررسی شده است. همچنین، نقش عبودیت و محبت در شکل‌گیری اخلاق نوجوانان مورد تأکید قرار گرفته است. ۲. پایان‌نامه، بررسی نقش تربیت معنوی در شکل‌گیری هویت اخلاقی نوجوانان از دیدگاه قرآن و سنت توسط فاطمه رضایی (۱۳۹۵) نوشته شده که این پژوهش نشان

می‌دهد آموزه‌های قرآنی و روایات اسلامی نقش مهمی در هدایت نوجوانان به سمت ارزش‌های اخلاقی دارند. همچنین، تأکید شده است که خانواده و محیط اجتماعی در تقویت این تربیت معنوی نقش کلیدی ایفا می‌کنند. ۳. مقاله الگوی نظری تربیت معنوی با رویکرد اسلامی؛ (۱۳۷۶) از فاطمه وجدانی، دوفصلنامه تربیت اسلامی، دوره ۱۸، شماره ۴۳ که پس از تحلیل محتوای اسناد منتخب، مولفه‌های تربیت اصول، و روش‌های تربیت معنوی استخراج شده است.

در میان پژوهش‌هایی که به تربیت معنوی جوانان پرداخته‌اند، از منظر روانشناسی و جامعه‌شناسی این موضوع را بررسی کرده‌اند اما این تحقیق تربیت معنوی بر اساس اخلاقی و همچنین قرآن کریم و سنت مورد کنکاش قرار داده است.

معنای لغوی واژه تربیت

واژه تربیت، به معنای پروراندن یا پرورش دادن یعنی: به فعلیت رساندن نیروهای بالقوه است.^۱ در زبان عربی نیز چون از دو ریشه اشتقاق یافته، معانی گوناگون پیدا کرده است؛ ریشه نخست تربیت، ربب است که به معنای اصلاح و تدبیر و سرپرستی کردن، خوب رسیدگی کردن و به اتمام رساندن و کامل کردن آمده است. ریشه دوم تربیت ربو است که به معنای رشد و نمو، افزودن و پرورش جسمی است.^۲

معنای اصطلاحی واژه تربیت

تربیت: عبارت است از فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل برای به فعلیت رساندن همه استعدادها بالقوه انسان.^۳ معنویت: نیاز ذاتی انسان برای ارتباط با چیزی فراتر از ماست.^۴ و همچنین معنویت بیانگر تلاش همیشگی بشر برای پاسخ دادن به چراهای زندگی است.^۵ شهیدی معنویت را ناظر بر استفاده

---

^۱دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۲۵.

^۲ابن فارس، معجم المقاییس اللغه، ج ۲، ص ۳۸۱.

^۳تقی‌پور ظهیر، اصول و مبانی آموزش و پرورش، ص ۲۸.

^۴محمدی‌نژاد و همکاران، مفهوم هوش معنوی مبتنی برآموزش‌های اسلام، س ۱۲، ش ۲، ص ۹۸.

^۵صمدی، هوش معنوی، س ۲، ش ۳-۴، صص ۹۹-۱۴۴.

از قوه‌ی خلاقیت و کنجکاوی برای یافتن دلایل موجود و مرتبط با زنده ماندن و زندگی کردن دانسته‌اند. بنابراین آن را برای زندگی فرد لازم و ضروری می‌دانند.^۱

تربیت معنوی: فرایند کمک‌رسانی به مربی برای ایجاد تغییر تدریجی در گستره زمان در یکی از ساحت‌های بدنی، روحی و رفتاری، مه به واسطه عامل انسانی دیگر به منظور دستیابی وی به کمال انسانی و شکوفا سازی استعدادهای او یا بازدارندگی و اصلاح صفات و رفتارهای او صورت گیرد.^۲

شیوه‌های اخلاقی تربیت معنوی نوجوانان

۱. الگودهی مناسب

در این روش، انسان نمونه‌ای عینی را مطلوب خویش می‌گیرد و به شبیه‌سازی دست می‌زند و تلاش می‌کند در همه امور، خود را همانند الگوی مطلوب خویش سازد و گام در جای گام او بگذارد. در این ارتباط خداوند در قرآن می‌فرماید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا»^۳ قطعاً برای شما در اقتدا به رسول خدا سرمشقی نیکوست، برای آن کس که به خدا و روز بازپسین امید دارد و خدا را فراوان یاد می‌کند.^۴ همچنین امام علی (ع) تو از پیامبر پاکیزه و پاک خویش پیروی کن که او برای الگوطلبان اسوه‌ای نیکو است. به دلیل نیاز فطری آدمی به الگو و همانندسازی، در عبادت نیز لازم است. الگوهای والا به درستی معرفی شوند تا نوجوان با بینشی روشن مصداق کمال حقیقی را تشخیص دهد. توجه به الگوهای کامل باعث می‌شود که انسان، هدف تربیت و در نتیجه راه تربیت را فراموش نکند و پیوسته در راه اتصال به صفات و کمالات آنان گام بردارد.

برای ایجاد تربیت دینی، به‌ویژه تربیت معنوی در نوجوانان، عوامل زیادی دخالت دارند که اسوه‌سازی و همانندسازی فرد با الگو و اسوه، یکی از عوامل مهم تربیتی محسوب می‌شود. نوجوان باید با کسی همانندسازی کند که با او پیوند عاطفی برقرار نماید. نوجوانان عمیقاً نسبت به رفتار الگوهای مطلوبشان

^۱ شهیدی، روان‌درمانی و معنویت، ص ۸۵.

^۲ پاینده، خطوط کلی اخلاق در قرآن، ص ۲۷۵.

^۳ دشتی، شرح نهج‌البلاغه، خ ۱۶۰، ص ۲۷۵.

^۴ احزاب/ ۲۱.

علاقه‌مند و کنجکاو هستند و در سر، اندیشه‌بازنمایی چنان رفتاری را پرورش می‌دهند. هر قدر الگوهای بزرگسال برای نوجوان، مطلوب‌تر و محبوب‌تر باشند، میزان تأثیرپذیری بیشتر و پایدارتر می‌شود. نوجوانان رفتار الگوهای مطلوبشان را بسیار دوست دارند و مایلند که با آنها همانندسازی کنند و به‌صورت ارادی و غیرارادی تلاش می‌کنند که رفتاری نظیر رفتار آنها داشته باشند و یا به‌گونه‌ای بیندیشند، بگویند و عمل نمایند که مورد توجه و تأیید آنها باشد؛ الگوسازی شخصیت نوجوانان بر پایه دو عامل است: ۱. ارائه الگوی رفتاری شایسته و پذیرفته‌شده خود به او؛ ۲. تشریح و ارائه الگوهای مورد انتظار جامعه.^۱

نوجوانان، نظام ارزش‌ها و رفتارهای الگوهای بزرگسال را به‌عنوان یک هدف رفتاری مطلوب می‌پذیرند، به ویژه زمانی که رفتار الگوها ترسیمی از شیوه و طریق متعالی زندگی بوده و پاسخی برای نیازهای فطری آنها باشد. زمانی که الگوهای رفتاری نوجوان با تعظیم، تکریم و درعین‌حال گشاده و متبسم حاضر می‌شوند و به عبادت و اعمال عبادی می‌پردازند، نوجوانان سعی می‌کنند با انگیزه فراوان این رفتارهای الگوها را به خاطر بسپارند و اشتیاق بازآفرینی این رفتارها را می‌توان از نگاه نظاره‌گر آنها دریافت. در این روش مربی می‌کوشد نمونه رفتار و کردار مطلوب را عملاً در معرض دید نوجوان قرار دهد و بدین‌گونه او را دگرگون سازد تا به پیروی بپردازد و حالت نیکویی مطابق با عمل الگو و اسوه در خویش پدید آورد.^۲ بنابراین اسلام برای عالمان، دانشمندان و الگوهای جامعه اهمیت و نقش سازنده‌ای قائل است.

۲. بصیرت‌بخشی

بصیرت، نیرویی باطنی است که به نور قدس روشن شده و از پرتو آن، صاحب بصیرت، حقایق و باطن اشیا را درمی‌یابد. بصیرت به مثابه بَصَر (چشم)، برای نفس است. بصیرت از ریشه بصر، اما با معنایی متفاوت است؛ زیرا بصر به معنای چشم سر و بصیرت به معنای چشم دل است.^۳ بصیرت را به معنای روشن‌بینی، روشن‌دلی، درک عمیق، بینش، بینایی، دانایی، زیرکی و هوشیاری و چراغ راه نیز

^۱ملکی، تربیت عبادی کودکان، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، ص ۱۰۸.

^۲باقری، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ص ۱۴۴.

^۳معین، فرهنگ معین، ص ۵۸۷.

فرا تراز آن، مثل زند شرم نیاید؛ پس کسانی که ایمان آورده‌اند می‌دانند که آن مثل از جانب پروردگارشان به جاست، ولی کسانی که به کفر گراییده‌اند، می‌گویند خدا از این مثل چه قصد داشته است خدا بسیاری را با آن گمراه و بسیاری را با آن راهنمایی می‌کند و لی جز نافرمانان را با آن گمراه نمی‌کند».

یا در این آیه می‌فرمایند: «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ»^۱ مثل (صدقات) کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، همانند دانه‌ای است که هفت خوشه برویاند که در هر خوشه‌ای صد دانه باشد؛ و خداوند برای هر کس که بخواهد آن را چند برابر می‌کند و خداوند گشایشگر داناست.» در آیه دیگری می‌فرمایند: «مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْتًا قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ»^۲؛ مثل آنچه آنان در زندگی این دنیا در راه دشمنی با پیامبر خرج می‌کنند، همانند بادی است که در آن سرمای سختی است که به کشتزار قومی که بر خود ستم نموده‌اند بوزد و آن را تباه سازد و خدا به آنان ستم نکرده، بلکه آنان خود بر خویشان ستم کرده‌اند».

اگر به آیات قرآنی نگاه شود، به خوبی روشن می‌شود که تا چه اندازه از این روش تربیتی استفاده شده است. بیان امثال در قرآن بسیار زیاد است و خداوند خود به صراحت بر استفاده از این روش در آیات قرآنی تأکید دارد؛

« أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أوديةً بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حَلِيَّةٍ أَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلُهٗ كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذٰهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْأَمْثَالَ»^۳ همان که از آسمان آبی فرو فرستاد، پس رودخانه‌هایی به اندازه گنجایش خودشان روان شدند و سیل کفی بلند روی خود برداشت و از آنچه برای به دست آوردن زینتی یا کالایی در آتش می‌گدازند، هم نظیر آن کفی برمی‌آید؛ خداوند حق و باطل را چنین

^۱ بقره/۲۶۱.

^۲ آل عمران/۱۱۷.

^۳ رعد/۱۷.

مثل می‌زند، اما کف بیرون افتاده از میان می‌رود، ولی آنچه به مردم سود می‌رساند در زمین باقی می‌ماند، خداوند مثل‌ها را چنین می‌زند»

از این‌روست که در روایات چندی به این نکته توجه داده شده که پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: اَنَا مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ أَمَرْنَا أَنْ نَكَلَّمَ النَّاسَ عَلَى قَدَرِ عُقُولِهِمْ؛ ما پیغمبران مأموریم که با مردم به اندازه عقلشان سخن بگوئیم.^۱ بنابراین با توجه به تفاوت‌های بسیار در سطح فهم و ادراکی انسان‌ها، به‌ویژه کودکان و نوجوانانی که به بلوغ عقلی و فکری نرسیده‌اند، بهره‌گیری از تمثیلات و تشبیهات بسیار مهم و اساسی است. با توجه به منابع تربیت معنوی اسلامی (قرآن کریم، نهج‌البلاغه، احادیث و روایات، صحیفه سجادیه، مفاتیح‌الجنان و...) که همگی پر از تمثیل هستند، باید از این روش به‌خوبی استفاده شود.

دوره نوجوانی از چنان ویژگی‌ها و ظرفیت‌هایی برخوردار است که اگر از روش تمثیل برای تربیت دینی آنان استفاده شود، همانند حکاکی بر روی سنگ است که به‌راحتی پاک نخواهد شد؛ از این‌رو چون انسان‌ها با موجودات مادی و محسوس بیشتر آشنایی دارند، مطالب عمیق و عقلانی را می‌توان با استفاده از شیوه تمثیل معقول به محسوس به او منتقل کرد تا بدین‌وسیله کم‌کم زمینه درک مسائل عقلانی و غیرمحسوس نیز برای او فراهم شود.

نتیجه‌گیری

دوره نوجوانی دوره هویت‌یابی، بلندپروازی و دوره تثبیت شخصیت و نگرش‌های اخلاقی فرد است. با توجه به تغییرات و تحولات این دوره، تربیت معنوی نقش تعیین‌کننده‌ای در هدایت نوجوانان به مسیر تعالی دارد. به همین جهت گزاره نیست اگر بگوئیم که خطیرترین و دشوارترین مرحله از فرآیند تربیت اخلاقی، تعیین و تشخیص روش تربیتی و استفاده و به‌کارگیری صحیح و مؤثر آن است. مربی‌ای قادر به تشخیص صحیح شیوه‌های تربیت اخلاقی است، که از ویژگی‌های عمومی و اختصاصی متریبان و نیز مبانی، اصول و اهداف اخلاقی که باید مراعات نمود، آگاهی کامل داشته باشد. با این تفاسیر تربیت اخلاقی، مانند کیمیایی است که می‌تواند نوجوان را از تمایلات سرکش و انحرافات

---

^۱ طوسی، آملی، ج ۱، ص ۵۲۱.

نجات داده و وی را به سرمنزل حقیقت برساند. اسلام با ارائه اصولی همچون: فطرت‌گرایی، اسلام بر فطرت پاک انسانی تاکید دارد. نوجوانان بطور طبیعی به معنویت گرایش دارند. اما این گرایش نیازمند هدایت و تقویت است. محبت‌ورزی، از سوی مربیان، پذیرش ارزش‌های اخلاقی را در نوجوان تقویت کرده و زمینه‌ای برای ارتباط عمیق با آموزه‌های دینی فراهم می‌آورد. تکریم، باعث افزایش اعتماد به نفس و پذیرش اصول اخلاقی می‌شود، در حالی که دعا، نوجوان را به ارتباط قلبی با خداوند و تقویت ایمان سوق می‌دهد خانواده و... چارچوبی جامع برای پرورش معنوی نوجوانان فراهم کرده است.

*قرآن

- ۱- آمدی تمیمی، عبد الواحد، تصنیف غرر الحکم، شرح: محمد تقی خوان‌ساری، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- ۲- احمدی، احمد، اصول و روش‌های تربیت در اسلام، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۷.
- ۳- ابن فارس، احمد بن فارس، معجم المقاییس اللغة، مصحح: محمد عوضی مرعب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ه ق.
- ۴- ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، مترجم: سید صدر الدین بلاغی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چ اول، ۱۳۸۵.
- ۵- اشتهااردی، عبدوس، فرازهایی بر جسته از سیره امامان شیعه، قم، تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۲.
- ۶- باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران، انتشارات مدرسه، ۱۳۹۰.
- ۷- بهشتی، سعید؛ قریب، مسعود؛ نقش دعا در تربیت انسان از دیدگاه قرآن و کلام معصومین (ع)، دوره ۳، شماره ۱، ۱۳۹۰.
- ۸- پاینده، مصطفی، خطوط کلی اخلاق در قرآن، قم، اسوه، ۱۳۷۵.
- ۹- تقی‌پور ظهیر، علی، اصول و مبانی آموزش و پرورش، تهران، انتشارات دانشگاه پیام نور، چ ششم، ۱۳۷۳.

- ۱۰- حرانی، ابن شعبه، تحف العقول، محقق: علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ه ق.
- ۱۱- دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران، راه‌روشن، ۱۳۷۵.
- ۱۲- داوودی، محمد، تربیت دینی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.
- ۱۳- دشتی، محمد، شرح نهج‌البلاغه، تهران، یاسین‌نور، ۱۳۹۵.
- ۱۴- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، تحقیق: صفوان عدنان داودی، بیروت، دار العلم، ۱۴۱۲ ق.
- ۱۵- سعیدی شاهرودی، علی، حاکمیت دینی: اصول و مبانی، قم، زمزمه هدایت، ۱۳۸۸.
- ۱۶- شهیدی، شهریار، روان‌درمانی و معنویت، سخنرانی ماهانه انجمن روان‌شناسی ایران، تهران، فرهنگ سرای اندیشه، ۱۳۷۹.
- ۱۷- شاوردی، شهرزاد؛ کشاورز، رقیه؛ اصول و شیوه‌های تربیت انسان در سوره مبارکه انعام، فصل‌نامه قرآنی کوثر، شماره ۴۰، ۱۳۹۰.
- ۱۸- صمدی، پروین، هوش معنوی فصلنامه اندیشه‌های نوین تربیتی، ۱۳۸۵، س ۲، ش ۳-۴.
- ۱۹- صدوق، علی بن حسین، علل الشرایع، قم، انتشارات داوری، بی‌تا.
- ۲۰- طوسی، محمد بن حسین، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: محمد محسن آقا بزرگی تهرانی، بیروت دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
- ۲۱- طوسی، محمد بن محمد، آمالی، مترجم: صادق حسن‌زاده، قم، نشرهادی، چ اول، ۱۳۸۸.
- ۲۲-..... تهذیب الاحکام، تهران، صدوق، ۱۳۷۶
- ۲۳- عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.
- ۲۴- عزیزی، عباس، نهج‌البلاغه موضوعی، تهران، صلاه، چ ششم، ۱۳۷۲.
- ۲۵- فقهی، علی نقی، شیوه‌های ترغیب و جذب به نماز، تهران، موسسه مهر تابان، چ اول، ۱۳۸۴.

- ۲۶- فضل الله، محمد حسين، دنيای جوان، تهران، بوستان کتاب، ۱۳۸۷.
- ۲۷- فيض الاسلام، علي نقی، شرح نهج البلاغه، قم، هجرت، چ اول، ۱۴۱۴ ه ق.
- ۲۸- قائمی، علی، هدايت نوجوان به سوی نماز، بی جا، ستاد اقامه نماز، ۱۳۷۶.
- ۲۹- قرائتی، محسن، امر به معروف و نهی از منکر، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۹۱.
- ۳۰- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تهران، علمیه الاسلامیه ۱۳۴۴ ق.
- ۳۱- کارل، الکسیس، انسان موجودی ناشناخته، ترجمه: پرویز دبیری، تهران، ۱۳۸۵.
- ۳۲- محمدی نژاد، حبیب؛ بحیرانی، صدیقه؛ حیدری، فائزه، مفهوم هوش معنوی مبتنی از آموزش‌های اسلام، فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۱۳۸۸، س ۱۲، ش ۲.
- ۳۳- ملکی، حسن، تربیت عبادی کودکان، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، سال سوم، شماره اول، ۱۳۹۰.
- ۳۴- معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، بهزاد، ۱۳۸۷.
- ۳۵- محمدی ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه، قم، دار الحدیث، ۱۳۷۹.
- ۳۶- مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران، صدرا، ۱۳۷۰.
- ۳۷- .....، بیست گفتار، تهران، صدرا، ۱۳۹۱.
- ۳۸- نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل، قم، موسسه آل البيت (ع)، چ اول، ۱۴۰۸ ه ق.